

5. Taal

Inleiding

Taal is het middel om te communiceren. De taal stelt de mens in staat informatie te verzamelen en met anderen in contact te komen. Een goede taalontwikkeling is daarom zeer belangrijk. De basis van een goede taalontwikkeling wordt gelegd in de eerste levensjaren van een kind. Hoewel visies rondom de taalontwikkeling verschillen (taal is aangeleerd versus taal is aangeboren), kan wel worden vastgesteld dat ouders en professionals een belangrijke rol spelen bij de taalontwikkeling.

Het doel van het themagebied *Taal* is het vergroten van kennis van studenten over de taalontwikkeling van kinderen: niet alleen weten hoe de taalontwikkeling op natuurlijke wijze verloopt, maar ook welke interactievaardigheden toegepast kunnen worden bij gesprekken met kinderen. Daarbij gaat het vooral om het leren kijken naar de ontwikkeling van kinderen, het aanbieden van passende talige activiteiten en het creëren van een omgeving en situaties waarin kinderen uitgedaagd worden om te praten of met geschreven tekst in aanraking te komen. Voor aankomende leerkrachten gaat het ook om kennis over de tussendoelen taal voor de groepen 1 t/m 3.

De interactievaardigheden zijn afkomstig uit de Taallijn en gebaseerd op de principes van interactief taalonderwijs van het Expertisecentrum Nederlands.

Onderwerpen

1. Taalontwikkeling
2. Het stimuleren van ontluikende en beginnende geletterdheid
3. Het stimuleren van de mondelinge taalvaardigheid
4. Het werken aan de woordenschat
5. Tussendoelen Taal
6. De rol van de professional bij taalstimulering
7. Kansen grijpen en creëren
8. Een uitdagende speel-leeromgeving voor de ontwikkeling van taal

Studenten weten

- hoe de taalontwikkeling van kinderen in de leeftijd van nul tot acht jaar verloopt
- met welke interactievaardigheden zij de taalvaardigheid bij kinderen kunnen stimuleren
- hoe ze 'gouden taalmomenten' kunnen herkennen en deze momenten kunnen aangrijpen en creëren om de taalontwikkeling te stimuleren

Studenten kunnen

- de taalontwikkeling van kinderen observeren
- de taalontwikkeling analyseren door de relatie te leggen tussen de individuele taalontwikkeling en de ontwikkelingslijnen
- in de praktijk interactievaardigheden toepassen om de taalvaardigheid van de kinderen te versterken
- betekenisvolle activiteiten bedenken waarin taal wordt aangeboden
- een rijke (talige) leeromgeving creëren
- inspelen op de gouden taalmomenten

Bronnen

- Beek, A. van der, Elsäcker, W. van, Baack, A-M., Janssen, A., Kooiman, P. & Peters, S.** (2005). *Gesprekken met peuters*. Cd-rom. Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.
De cd-rom bevat videofragmenten van leidsters in gesprek met peuters in verschillende situaties, en videofragmenten van interactievaardigheden bij leidsters.
- Beek, A. van der, Elsäcker, W. van, Corvers, J., Hillen, J. & Peters, S.** (2006). *Praktijkvoorbeelden van de Taallijn. Interactief taalonderwijs in groep 1 en 2*. Dvd. Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.
De dvd bevat videofragmenten van verschillende scholen die met thema's van de Taallijn werken.
- Broekhof, K., Hillen, J. & Linden, E. van der** (2008). *Digitale boeken zelf maken en gebruiken in de groep*. Utrecht: Sardes / Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.
In dit boek staan praktische suggesties voor leidsters en leerkrachten om digitale prentenboeken zelf te maken en te gebruiken in de groep.
- Damhuis, R. & Litjens, P.** (2003). *Mondelinge Communicatie. Drie werkwijzen voor mondelinge taalontwikkeling*. Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.
In dit boek is uitgewerkt op welke manier en met welke vaardigheden leerkrachten de mondelinge taalontwikkeling van kinderen kunnen stimuleren.
- Elsäcker, W. van, Beek, A. van der, Janssen, A., Kooiman, P., Baack, A-M. & Peters, S.** (2005). *Werken aan woordenschat*. Cd-rom. Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.
De cd-rom bevat videofragmenten van leidsters die op verschillende manieren werken aan het vergroten van de woordenschat bij peuters en van de interactievaardigheden die ze hierbij kunnen inzetten.
- Elsäcker, W. van, Beek, A. van der, Hillen, J. & Peters, S.** (2006). *De Taallijn. Interactief taalonderwijs in groep 1 en 2*. Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.
Dit boek gaat op praktische wijze in op hoe taalstimulering bij kleuters kan plaatsvinden. Er is veel aandacht voor activiteiten op het gebied van mondelinge taal, woordenschat, beginnende geletterdheid, ICT en ouderbetrokkenheid. Daarnaast is er aandacht voor het stimuleren van leervragen bij kinderen en voor de inrichting van de speel-leeromgeving.
- Kienstra, M.** (2003). *Woordenschatontwikkeling. Werkwijzen voor groep 1-4 van de basisschool*. Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.
In dit boek worden de noodzakelijke elementen voor goed woordenschatonderwijs voor kinderen in de groepen 1 t/m 4 uitgewerkt.
- Leseman, P. & Leij, A. van der** (2004). *Educatie in de voor- en vroegschoolse periode*. Baarn: HBUitgevers.
Dit boek beschrijft de belangrijkste vernieuwingen in de voor- en vroegschoolse sector. Nieuwe inzichten in de biologische, pedagogische en culturele invloeden op de vroege ontwikkeling van kinderen aan bod. Het boek biedt een inleiding in de theorie, de praktijk en het beleid van de voor- en vroegschoolse educatie. Het is toegespitst op de sociaal-emotionele ontwikkeling, de ontwikkeling van de motoriek, van taal, van geletterdheid en van rekenvaardigheid.
- Sijstra, J., Aarnoutse, C. & Verhoeven, L.** (1999). *Taalontwikkeling van nul tot twaalf. Raamplan Deel 2*. Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.
In dit raamplan wordt de taalontwikkeling van kinderen beschreven en toegelicht.
- Stoep, J., Elsäcker, W. van, Rambelje, M. de la, Cohen de Lara, H. & Kooiman, P.** (2004).

Interactief voorlezen aan peuters. Cd-rom. Utrecht: Sardes / Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands. De cd-rom bevat videofragmenten van de verschillende fasen van interactief voorlezen, en interactievaardigheden van leidsters voor uitdagende gesprekken rondom prentenboeken.

Stoep, J. & Elsäcker, W. van (2005). *Peuters Interactief met Taal. De Taallijn VVE: Taalstimulering voor jonge kinderen.* Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.
Dit boek gaat op praktische wijze in op hoe taalstimulering bij peuters kan plaatsvinden. Er is veel aandacht voor activiteiten op het gebied van mondelinge taal, woordenschat, ontluikende geletterdheid, ICT en ouderbetrokkenheid. Het boek biedt veel tips, ook voor de inrichting van de speel-leeromgeving.

Interessante websites:

www.detaallijn.nl
www.taalonderwijs.nl
www.leesgoed.eu
www.leesplein.nl

1. Taalontwikkeling

Ontwikkeling van mondelinge taal

De mondelinge taal ontwikkelt zich vanaf de geboorte (Elsäcker e.a., 2006). Baby's communiceren aanvankelijk door middel van geluiden en klanken met hun omgeving. Wat later gaan ze ook gebaren gebruiken om te communiceren.

Rond de leeftijd van negen maanden wijzen en grijpen kinderen naar voorwerpen in hun omgeving. Ze gebruiken gebaren doelbewust om iets gedaan te krijgen. Met de eerste woordjes die kinderen rond hun eerste jaar leren gebruiken, hebben ze extra mogelijkheden om te communiceren. Met het beperkte aantal woorden kunnen ze personen, voorwerpen en activiteiten uit hun omgeving benoemen, zoals *papa*, *(ko)nijn*, of *d(r)inken*. Het kind heeft voor ieder voorwerp een afzonderlijke naam die als eenheid is opgeslagen. Het woord *boek* wordt bijvoorbeeld alleen gebruikt voor het plastic boekje dat mee in bad gaat en niet voor andere boeken.

Vanaf het tweede jaar ontstaat een zekere samenhang in de woorden die het kind kent, kinderen leren dat ze eenzelfde woord ook in een andere situatie kunnen gebruiken. Het woord *boek* wordt nu ook voor andere boeken gebruikt. In deze periode kan overgeneralisatie optreden: het kind noemt bijvoorbeeld alle dieren *poes*, ook de hond en het konijn.

Tussen het derde en vierde levensjaar leren kinderen per dag een enorm aantal woorden. Op driejarige leeftijd gebruikt een kind gemiddeld 800 woorden actief. Wanneer het kind naar het basisonderwijs gaat is het aantal woorden uitgebreid tot circa 2000. Het gemiddelde aantal woorden dat kinderen begrijpen is nog groter: ruim 3500 aan het begin van de kleuterperiode. Mede hierdoor zijn ze steeds beter in staat om met mensen in hun omgeving te praten. Ook leren ze hun taalgebruik aan te passen aan de situatie en hun taaluitingen worden steeds begrijpelijker. Ze gaan relaties tussen woorden zien en begrijpen bijvoorbeeld dat *handdoek* en *zeep* met elkaar te maken hebben.

Tussen het vijfde en het zevende jaar ontwikkelt de communicatieve competentie van het kind zich verder; het kind is steeds beter in staat om een samenhangend verhaal te vertellen. Na het zevende jaar gaat de taalontwikkeling door: de woordenschat wordt verder uitgebreid, en er vindt een verfijning plaats in de communicatieve competentie. Dit proces loopt lange tijd door, ook volwassenen kunnen hun communicatieve competentie nog verfijnen.

Globaal ontwikkelt de mondelinge taal zich vanaf de geboorte als volgt:

0-9 maanden	geluiden en klanken
Vanaf 9 maanden	wijzen en grijpen
Rond 1 jaar	eerste woordjes
3 ^e -4 ^e jaar	sociale communicatie met leeftijdgenootjes
5 ^e -7 ^e jaar	coherente gesprekken voeren

Stadia in geletterdheid

De mondelinge taalvaardigheid vormt de basis voor de schriftelijke taalvaardigheid (geletterdheid). Een goede lees- en schrijfvaardigheid is nodig voor de schoolloopbaan en om in de samenleving te kunnen functioneren. Het is dus van belang dat jonge kinderen spelenderwijs leren dat je met geschreven taal informatie kunt overbrengen. Geletterdheid is onder te verdelen in drie stadia¹:

Ontluikende geletterdheid

¹ Verhoeven e.a. (1999.) *Tussendoelen beginnende geletterdheid*. Nijmegen: Expertisecentrum Nederlands.

Het stadium ontluikende geletterdheid vindt plaats in de voorschoolse periode. In de leeftijd van nul tot vier jaar leren kinderen mondeling te communiceren (spreken en luisteren) en maken al kennis met geschreven taal in de vorm van boeken, voorleesverhalen, logo's, letters en woorden.

Beginnende geletterdheid

Dit stadium speelt zich af vanaf groep 1 tot het moment dat kinderen de elementaire leeshandeling onder de knie hebben. In de kleutergroepen komen kinderen spelenderwijs in contact met boeken, teksten, labels enzovoorts. Het doel is nog niet het leren lezen, maar wel om hen op jonge leeftijd vertrouwd te maken met teksten en letters. Het formele leesonderwijs begint in groep 3, wanneer kinderen doelgerichte lees- en schrijfinstructies krijgen met een methode voor aanvankelijk lezen.

Gevorderde geletterdheid

Vanaf het moment dat kinderen de elementaire leeshandeling beheersen begint het stadium van gevorderde geletterdheid. Voor de meeste kinderen is dit vanaf de tweede helft van groep 3. In dit stadium wordt hun lees- en schrijfvaardigheid geautomatiseerd en geperfectioneerd, door veel te oefenen en het leren toepassen van lees- en schrijfstrategieën.

Belang van (interactieve) taalstimulering

Niet bij elk kind verloopt de taalontwikkeling in eenzelfde tempo. Dit is geen reden tot paniek. Er zijn nu eenmaal stille kinderen die 'weigeren' maar één woord te zeggen, maar ineens hele zinnen uitspreken. Bestaat er echter een vermoeden van een taalstoornis, dan is het raadzaam om de hulp in te roepen van een logopedist of de JGZ (jeugdgezondheidszorg). Tot slot zijn er omstandigheden waarbij het kind de kans loopt achter te raken op leeftijdsgenoten. De omgeving van het kind is immers van invloed op de taalontwikkeling: kinderen groeien op in verschillende culturele en sociaal-economische omstandigheden. Ook bestaan er tussen gezinnen grote verschillen in de aard en mate van het taalaanbod. Ouders die veel en vooral inhoudelijk met hun kind praten over onderwerpen die het kind zelf aandraagt, scheppen daarmee voorwaarden voor een goede taalontwikkeling. Daar waar dit (door omstandigheden) niet het geval is, loopt het kind de kans om achter te raken.

Juist voor deze kinderen (doelgroep VVE) is extra aandacht voor taal van belang. Om die reden staat taal centraal bij de meeste VVE-programma's.

Taalleermechanisme

Wat kan de professional doen om het taalleren van het kind te stimuleren? Daarvoor moet eerst duidelijk zijn hoe kinderen taal leren.

Kinderen leren een taal door die taal zelf actief te gebruiken. Behalve veel en goed taalaanbod aan te bieden is het dus van groot belang om de taalproductie van kleuters te stimuleren. Wanneer een kind zelf wil praten, moet hij/zij bedenken hoe hij/zij zich kan uitdrukken. Het kind bedenkt zelf de woorden en een volgorde voor die woorden, misschien met een werkwoordsvorm of meervoudsvorm. Soms bevat zijn/haar taal 'fouten'. Dat is normaal in het taalverwervingsproces, en is noodzakelijk om verder te komen. De gesprekspartner zal immers reageren op die fouten en het kind gaat min of meer onbewust letten op wat er tegen hem/haar gezegd wordt, en gaat die elementen aan zijn eigen kennis toevoegen.

Met andere woorden, als kinderen zelf praten, activeren zij hun taalleermechanisme (Damhuis & Litjens, 2003).

1. Het kind wil iets zeggen en gebruikt zo creatief mogelijk zijn/haar kennis van de taal.
Ik wil iets zeggen.

2. Het kind merkt op dat hij/zij iets nog niet precies weet.
Ik weet niet precies hoe ik het kan zeggen.
3. Het kind gaat op taalelementen letten in de taal die hij/zij om zich heen hoort.
Ik probeer te ontdekken hoe.
4. Op deze manier ontdekt een kind wat hij/zij nog niet wist en krijgt hij/zij nieuwe kennis van de taal.
Ik weet nu hoe ik het kan zeggen.

Interactie

Voor het goed verwerven van taal zijn een passend taalaanbod, stimuleren van de taalproductie en goede feedback van belang.

Passend taalaanbod

Kinderen krijgen de gelegenheid een taal te leren door veel taal te horen. Daarom moet de professional zorgen voor een goed taalaanbod. Ook moeilijke woorden horen daarbij. Al lijken de woorden moeilijk voor kinderen, als zij deze woorden regelmatig horen, gaan zij ze begrijpen en een aantal kinderen zal de woorden onthouden.

Stimuleren taalproductie

Het belangrijkste element van een gesprek is dat kinderen veel zelf kunnen praten. Door het inzetten van interactievaardigheden kan de professional de kinderen aanzetten tot meer en op eigen initiatief praten.

Goede feedback

Goede feedback bestaat niet uit het expliciet verbeteren van fouten. De professional geeft feedback door het kind te prijzen wanneer het iets goed zegt, of door de uiting van een kind in gecorrigeerde vorm te herhalen.

Voorbeeld

Als Britt zegt 'Wat heeft hij gebrengt?' reageert juf Tessa in een correcte zin: 'We zullen eens kijken wat hij heeft gebracht'.

Voor kinderen met een taalachterstand is het ook van belang dat de professional rustig praat en duidelijk articuleert. Ze gebruikt korte zinnen en spreekt zo veel mogelijk in de tegenwoordige tijd. Ze ondersteunt taalaanbod met mimiek, gebaren, handelingen en materialen. Ze geeft korte en duidelijke instructies, en doet regelmatig iets voor.

Speerpunten in taalstimulering

Ontluikende en beginnende geletterdheid

Een goede lees- en schrijfvaardigheid is niet alleen noodzakelijk voor de schoolloopbaan, maar ook om te kunnen functioneren in de samenleving. In de voor- en vroegschoolse periode staat met name de ontluikende en beginnende geletterdheid centraal.

Mondelinge taal

Kinderen leren taal vooral in interactie (gesprek) met de personen in hun omgeving. Niet alleen ouders maar ook de beroepskrachten spelen dus een belangrijke rol. Bij dit speerpunt gaat het om het creëren van situaties voor het voeren van gesprekken met peuters en kleuters en het benutten van spontane gesprekjes voor de taalstimulering. Daarbij is het niet alleen van belang dat de professional zorgt voor goed taalaanbod en feedback, maar dat de kinderen ruimte wordt geboden om zelf taal te produceren.

Woordenschat

De woordenschatontwikkeling is een belangrijk onderdeel van de taal- en denkontwikkeling. Kinderen hebben een uitgebreide woordenschat nodig om te kunnen communiceren en om te leren op school. In de eerste levensjaren van een kind verwerven kinderen min of meer spontaan een groot aantal woorden. Interactief taalonderwijs sluit aan bij dit natuurlijke verwerkingsproces van de woordenschat. In dit speerpunt staat het bewust werken aan de woordenschat centraal.

Deze speerpunten zijn afkomstig uit de Taallijn en gebaseerd op de principes van interactief taalonderwijs van het Expertisecentrum Nederlands. De speerpunten worden hierna afzonderlijk verder toegelicht.

2. Het stimuleren van ontluikende en beginnende geletterdheid

Bij het speerpunt *ontluikende* en *beginnende geletterdheid* horen interactief voorlezen van prentenboeken, omgaan met klanken en letters, en leren schrijven: experimenteren met tekens en letters.

Interactief voorlezen van prentenboeken

Bij interactief voorlezen wordt een prentenboek meerdere keren op verschillende manieren voorgelezen. Herhaald voorlezen heeft een positieve invloed op de taalvaardigheid van kinderen. Na meerdere keren voorlezen en het doen van verwerkingsactiviteiten bij het prentenboek, gaan de kinderen de nieuwe woorden uit het boek steeds beter begrijpen, kunnen ze de verhaallijn volgen en zijn ze steeds beter in staat om een gesprek te voeren over het verhaal. De eerste keer mogen de kinderen zelf bij de platen vertellen, daarna leest de leidster of leerkracht het verhaal letterlijk, op een interactieve manier, voor. Ook bij interactief voorlezen worden de interactievaardigheden ingezet.

Belangrijke aspecten bij interactief voorlezen zijn:

Een geschikt prentenboek uitkiezen

Bij het kiezen van een geschikt prentenboek moet rekening worden gehouden met de volgende criteria:

1. er is sprake van een uitdagende verhaallijn
2. er is sprake van een plot
3. het prentenboek sluit aan op het thema
4. de illustraties en de tekst ondersteunen elkaar
5. het taalniveau sluit aan op het taalniveau van de kinderen.

Voorlezen in kleine groepjes

Het is erg belangrijk om in kleine groepjes interactief voor te lezen. In een klein groepje verloopt de interactie makkelijker en komt iedereen aan bod.

De voorleescyclus

Het is belangrijk dat het verhaal meerdere keren wordt voorgelezen. Herhaald voorlezen heeft een positief effect op de taalvaardigheid van kinderen. Om dit gestructureerd te doen, kan gebruik worden gemaakt van een voorleescyclus, waarbij het boek meerdere keren gebruikt wordt. Na een introductie van het prentenboek in kleine kring, wordt het boek in de hele groep voorgelezen, gebruik makend van een vertelkoffer en met de nadruk op de kernwoorden van het verhaal. Vervolgens wordt het prentenboek letterlijk voorgelezen. Bij elke fase staat een ander aspect centraal, bijvoorbeeld de kernwoorden en de verhaallijn. Ook worden andere boekjes met hetzelfde thema gelezen.

Tijdens het lezen is er voor de kinderen voldoende ruimte om te reageren. Het is aan de professional om de kinderen aan te zetten om over het verhaal na te denken en te praten (Stoep & Van Elsäcker, 2005; Van Elsäcker e.a., 2006).

Activiteiten die het verhaalbegrip bevorderen

Naast het voorlezen is het van belang dat er verwerkingsactiviteiten worden uitgevoerd. In deze activiteiten worden de kernbegrippen in een ander context gebruikt. Hierdoor wordt het verhaalbegrip, de kennis over het thema en de woordenschat vergroot en verdiept.

Voorbeeld

Samen met een kind een 'wie-waar-wat-schema' invullen of de platen uit het prentenboek op volgorde leggen.

Omgaan met klanken en letters

Bij het omgaan met klanken en letters gaat het om het creëren van taalbewustzijn, het creëren van een stimulerende leesomgeving, activiteiten met de lettermuur en -tafel en het voorkomen van leesproblemen.

Taalbewustzijn

Al vrij jong ontdekken kinderen dat er een relatie bestaat tussen gesproken en geschreven taal. Dit is een belangrijk stap richting ontlukende geletterdheid. Op school gaat deze ontwikkeling verder. Kinderen leren de betekenis van begrippen zoals verhaal, zin, woord en klank kennen (Verhoeven e.a., 1999). Ze ontwikkelen spelenderwijs hun *fonologisch bewustzijn* en leren woorden te splitsen in lettergrepen, lettergrepen verbinden tot een woord en eindrijm toe te passen. Ook leren ze de *vorm* van de *betekenis* te onderscheiden: als een kind zegt '*paddenstoel is langer dan een boom*' weet het kind dat het om de vorm van het woord gaat en niet om de betekenis (in dat geval is immers boom langer dan een paddenstoel). Later leren kinderen dat woorden uit letterklanken (*fonemen*) zijn opgebouwd. Dit *fonemisch bewustzijn* kan worden gestimuleerd door het zingen van liedjes, het opzeggen van versjes, zelf rijmen, woord- en klankspelletjes, lettermuuractiviteiten en voorlezen.

Stimulerende leesomgeving creëren

In het lokaal is veel schrift aanwezig, bijvoorbeeld pictogrammen en woordkaarten (labels) bij voorwerpen in de klas. Er is een schrijfhoek, een leeshoek, een lettermuur en een lettertafel.

Activiteiten met lettermuur en lettertafel

Wat niet mag ontbreken in een leesomgeving voor kleuters, is een lettermuur en een lettertafel. De activiteiten met letters zijn nooit losse activiteiten, maar altijd ingebed in het thema. Er wordt tegelijkertijd aandacht besteed aan de uitspraak, de schrijfwijze en de betekenis. Op de lettermuur hangen de kernwoorden mét een plaatje bij de juiste letter. Op een lettertafel komen voorwerpen te staan die beginnen met dezelfde letter.

Voorkomen van leesproblemen

Gerichte aandacht voor taalbewustzijn is belangrijk. Als professionals de vorderingen van kinderen op het gebied van beginnende geletterdheid bijhouden, zijn stagnaties in de ontwikkeling op tijd te ontdekken en te verhelpen. Leerkrachten kunnen hiervoor bijvoorbeeld de lijst kleutersignalering van het protocol leesproblemen en dyslexie (Wentink & Verhoeven, 2003) gebruiken.

Leren schrijven: experimenteren met tekens en letters

Als kinderen eenmaal de functie van geschreven taal doorhebben gaan ze vaak de schrijfhandeling van oudere kinderen of volwassenen imiteren.

In de schrijfontwikkeling van kinderen zijn zes fasen te onderscheiden.

1. Tekenen
2. Krabbelen
3. Letterachtige vormen
4. Letter- of tekenreeksen
5. Schrijven via spontane spelling
6. Schrijven via conventionele spelling

Kinderen doorlopen deze fasen niet altijd na elkaar. Ze kunnen terugkeren naar een eerdere fase of meerdere vormen van schrijven tegelijkertijd hanteren.

Voor kinderen die thuis weinig in aanraking komen met lezen en schrijven is het van belang dat ze op school de gelegenheid krijgen om te experimenteren met lees- en schrijfactiviteiten. Stimulerend is een schrijfhoek, waar kinderen zinvolle schrijfactiviteiten kunnen oefenen, zoals het schrijven van een verlanglijstje of het schrijven van een kaart aan iemand die ziek is.

3. Het stimuleren van de mondelinge taalvaardigheid

Kinderen leren taal vooral in interactie (gesprek) met de personen in hun omgeving. Niet alleen ouders maar ook de professionals op de VVE-locatie spelen dus een belangrijke rol. Bij dit speerpunt gaat het om het creëren van situaties voor het voeren van gesprekken met peuters en kleuters en het benutten van spontane gesprekjes voor de taalstimulering. Daarbij is het niet alleen van belang dat professionals zorgen voor goed taalaanbod en feedback, maar dat de kinderen ruimte krijgen om zelf taal te produceren.

Interactie in kleine kring

De professional praat met een klein groepje van vier à vijf kinderen over een betekenisvol en interessant onderwerp. Het onderwerp wordt door de kinderen of door de professional gekozen. Het is cruciaal dat het gespreksonderwerp de interesse van de kinderen heeft. Concrete materialen kunnen het gesprek in de kleine kring ondersteunen. Het gesprek zelf is het hoofddoel. De professional let bij het samenstellen van het groepje op de combinatie van kinderen. Bij voorkeur is er enig verschil in het taalvaardigheidsniveau, maar de verschillen zijn niet te groot. Het groepje is dus gematigd heterogeen samengesteld.

Gesprekken om te leren

Hierbij gaat het in de eerste plaats om het leerdoel, zoals uitbreiding van de woordenschat of kennis van de wereld, maar tegelijkertijd kan tijdens deze leergesprekken ook de mondelinge taalvaardigheid worden ontwikkeld. Het doel is dat kinderen actief deelnemen aan leeractiviteiten, van de professional en van elkaar leren, vaardiger worden in spreken en luisteren en meer kennis verkrijgen van de leerinhouden en vaardigheden.

Verhalen vertellen

Het luisteren naar verhalen en het (na)vertellen van verhalen dragen bij aan de taalvaardigheid van kinderen. Het is een heel sterk instrument, want het verbetert de luistervaardigheid, de communicatieve competentie, de denkontwikkeling, de literaire ontwikkeling, formuleer- en presentatievaardigheid, de leesmotivatie en de leesvaardigheid van kinderen. Verhalen vertellen is voor kinderen boeiend, zowel om ernaar te luisteren als om zelf te doen. De professional vertelt eerst persoonlijke verhalen. Vervolgens zijn de kinderen aan de beurt met hun persoonlijke verhalen.

Kinderen zelf laten presenteren

Kinderen zijn trots op hun eigen werk en vinden het leuk om er (eventueel met een beetje hulp van de professional) iets over te mogen vertellen, aan andere kinderen, aan de professional of aan ouders. Ook jonge kinderen kunnen op een eenvoudige manier hun eigen werk aan anderen laten zien, en vertellen wat het is, hoe ze het hebben gemaakt of waarom ze het hebben gemaakt.

4. Het werken aan de woordenschat

De woordenschat is een belangrijk aspect van de taal- en denkontwikkeling. Kinderen hebben een uitgebreide woordenschat nodig om te kunnen communiceren, om boodschappen over te dragen en om te leren op school. Kinderen verschillen vaak in het aantal woorden dat ze begrijpen (*receptief taalgebruik*) en gebruiken (*productief taalgebruik*). Deze verschillen ontstaan door de thuissituatie, de taalontwikkeling en door tweetaligheid. De spontane taalontwikkeling wordt beïnvloed door verschillende factoren.

De kwaliteit van het woordaanbod

Wanneer kinderen regelmatig woorden horen die wat moeilijker zijn of die minder vaak voorkomen, leren ze deze woorden spelenderwijs beter begrijpen en gebruiken. Het is belangrijk om daarbij niet alleen inhoudswoorden (*tafel, plant, et cetera*) aan te bieden, maar ook functiewoorden zoals lidwoorden (*de, het, een*) en voegwoorden (*omdat, hoewel, daarom et cetera*).

De kwantiteit van het woordaanbod

Het principe is eenvoudig: als er thuis en op school veel wordt gepraat en er dus veel woorden worden aangeboden, leren kinderen veel woorden.

De ondersteuning van de context.

Kinderen kunnen de betekenis van woorden vaak afleiden door de context erbij te betrekken: de illustraties in het prentenboek, concrete materialen, speelsituaties, tekeningen of foto's. Daarom is ook het gebruik van geanimeerde of levende prentenboeken zo effectief.

Het niveau van de interactie

Wanneer de professional kinderen uitdaagt om actief na te denken over complexe zaken en hen prikkelt om hun gedachten daarover te verwoorden, breiden jonge kinderen hun taalvaardigheid sterker uit dan wanneer er alleen lage cognitieve eisen aan hen worden gesteld.

Het is dus belangrijk dat professionals veel woorden gebruiken en moeilijke woorden niet bij voorbaat schuwen.

Digitale prentenboeken

Digitale prentenboeken zijn boeken die digitaal bekeken, en vaak ook beluisterd kunnen worden. Ze bestaan in verschillende vormen: de geanimeerde prentenboeken op tv (*Koekoekoere, Zandkasteel*), digitale boeken op internet (school-tv, levende boeken), maar ook gescande prentenboeken of gedigitaliseerde tekeningen al dan niet voorzien van geschreven of gesproken tekst.

Uit onderzoek² blijkt dat het gebruik van digitale prentenboeken een sterk positief effect heeft op de ontwikkeling van de woordenschat. Daarbij is het effect op de taalontwikkeling groter als kinderen in tweetallen of in kleine groepjes met de computer werken.

Stappenplan werken aan woordenschat

Om bewust te werken aan de woordenschat kan het volgende stappenplan gebruikt worden (Kienstra, 2003).

Stap 1. Woorden selecteren

Het is belangrijk om woorden in een betekenisvolle context aan te bieden, dat wil zeggen, rondom een thema worden woorden gekozen die met elkaar samenhangen, passen bij de

² Verhallen e.a. (2005). Electronische boeken in de vroegschoolse educatie. Amsterdam: Stichting Lezen. Broekhof & Cohen de Lara (2007). Levende Boeken op school. Utrecht: Sardes.

activiteiten en zinvol zijn voor de kinderen. Het is belangrijk om een selectie van woorden te maken die worden aangeboden en geoefend. Een woord is geschikt als:

1. de betekenis van het woord onbekend is voor (een deel van) de kinderen;
2. het functioneel is voor de kinderen, dat wil zeggen dat de kinderen het woord nodig hebben in de situaties waarin ze verkeren;
3. het past bij het thema dat aan de orde is.

Om rekening te houden met verschillen in de woordenschat tussen kinderen is het raadzaam om twee woordenlijsten samen te stellen: één voor de meer en één voor de minder gevorderde kinderen.

Stap 2. Betekenissen verduidelijken

Kinderen leren een woord als de betekenis op meerdere manieren en met veel herhaling is duidelijk gemaakt. De professional bespreekt de betekenis van nieuwe woorden en kan de betekenis van de woorden verduidelijken door middel van de drie UITjes.

- **UITbeelden:** een voorwerp of foto laten zien, iets voordoen, kinderen laten ervaren.
- **UITleggen:** een definitie geven van het woord, een voorbeeld geven door het woord in een zin te gebruiken, een woord te gebruiken dat ongeveer hetzelfde betekent of een vertaling te geven in de moedertaal van het kind.
- **UITbreiden:** verwijzen naar de context of laten zien welke andere woorden horen bij het woord.

Stap 3. Herhalen en oefenen

Om de woorden eigen te maken is het belangrijk dat de woorden in verschillende situaties worden herhaald en geoefend.

Voorbeeld

Juf Carmen leest niet alleen het prentenboek voor, maar speelt ook het verhaal na met voorwerpen, doet taal- en woordspelletjes, voert gesprekken over en vooral naar aanleiding van het verhaal, speelt rollenspellen, zingt liedjes en versjes, doet spelletjes met de letters en klanken van de woorden en voert lees- en schrijfactiviteiten met de woorden uit.

Stap 4. Controleren

Het is belangrijk om bij de verschillende activiteiten te observeren of te controleren of de kinderen de aangeboden woorden beheersen. De woorden die een kind receptief (het kind begrijpt het woord) of productief (het kind gebruikt het woord zelf) beheerst, worden bijgehouden in een *woordenmap* of het gezinsportfolio. Als de kinderen de woorden na deze vier stappen niet beheersen, moeten de stappen worden herhaald met die kinderen.

5. Tussendoelen Taal

Voor de onderbouw van het basisonderwijs zijn door het Expertisecentrum Nederlands tussendoelen geformuleerd. De tussendoelen beschrijven het gewenste resultaat van ontwikkelings- en leerprocessen: ze markeren de belangrijkste momenten in de taalontwikkeling en gelden in principe voor alle kinderen. De tussendoelen geven scholen een richtlijn voor de inrichting van het taalonderwijs. Meer informatie is te vinden in *De Taallijn. Interactief taalonderwijs in groep 1 en 2* van het Expertisecentrum Nederlands.

Tussendoelen Geletterdheid

Ontluikende geletterdheid

1. Boekoriëntatie

- Kinderen begrijpen dat illustraties en tekst samen een verhaal vertellen.
- Ze weten dat boeken worden gelezen van voor naar achter, bladzijden van boven naar beneden en regels van links naar rechts.
- Ze weten dat verhalen een opbouw hebben.
- Ze kunnen aan de hand van de omslag van een boek, de inhoud van het boek al een beetje voorspellen.
- Ze weten dat je vragen over een boek kunt stellen. Deze vragen helpen je om goed naar het verhaal te luisteren en te letten op de illustraties.

2. Verhaalbegrip

- Kinderen begrijpen de taal van voorleesboeken. Ze zijn in staat om conclusies te trekken naar aanleiding van een voorgelezen verhaal. Halverwege kunnen ze voorspellingen doen over het verdere verloop van het verhaal.
- Ze weten dat de meeste verhalen zijn opgebouwd uit een situatieschets en een episode. Een situatieschets geeft informatie over de hoofdpersonen, en over de plaats en de tijd van handeling. In een episode doet zich een bepaald probleem voor dat vervolgens wordt opgelost.
- Ze kunnen een voorgelezen verhaal naspelen terwijl de leerkracht vertelt.
- Ze kunnen een voorgelezen verhaal navertellen, aanvankelijk met steun van illustraties.
- Ze kunnen een voorgelezen verhaal navertellen zonder gebruik te hoeven maken van illustraties.

3. Functies van geschreven taal

- Kinderen weten dat geschreven taalproducten zoals briefjes, brieven, boeken en tijdschriften een communicatief doel hebben.
- Ze weten dat symbolen zoals logo's en pictogrammen verwijzen naar taalhandelingen.
- Ze zijn zich bewust van het permanente karakter van geschreven taal.
- Ze weten dat tekenen en tekens produceren mogelijkheden bieden tot communicatie.
- Ze weten wanneer er sprake is van de taalhandelingen 'lezen' en 'schrijven'. Ze kennen het onderscheid tussen 'lezen' en 'schrijven'.

4. Relatie tussen gesproken en geschreven taal

- Kinderen weten dat gesproken woorden kunnen worden vastgelegd, op papier en met audio-visuele middelen.
- Ze weten dat geschreven woorden kunnen worden uitgesproken.
- Ze kunnen woorden als globale eenheden lezen en schrijven. Bijvoorbeeld de eigen naam en namen van broertjes en zusjes, logo's en merknamen.

Beginnende geletterdheid

5. Taalbewustzijn

- Kinderen kunnen woorden in zinnen van elkaar onderscheiden.
- Ze kunnen onderscheid maken tussen de vorm en de betekenis van woorden.
- Ze kunnen woorden in klankgroepen verdelen zoals bij kin-der-wa-gen.
- Ze kunnen reageren op en spelen met bepaalde klankpatronen in woorden. Eerst door eindrijm (*Pan rijmt op Jan*) en later met behulp van beginrijm (*Kees en Kim beginnen allebei met k*).
- Ze kunnen fonemen als de kleinste klankeenheden in woorden onderscheiden zoals bij p-e-n.

6. Alfabetisch principe

- Kinderen ontdekken dat woorden zijn opgebouwd uit klanken, dat letters met die klanken corresponderen en ze leggen de foneem-grafeemkoppeling.
- Ze kunnen door de foneem-grafeemkoppeling woorden die ze nog niet eerder hebben gezien, lezen en schrijven.

7. Functioneel 'schrijven' en 'lezen'

- Kinderen schrijven functionele teksten, zoals lijstjes, briefjes, opschriften en verhaaltjes.
- Ze lezen zelfstandig prentenboeken en eigen en andermans teksten.

8. Technisch lezen en schrijven, start

- Kinderen kennen de meeste letters, ze kunnen de letters fonetisch benoemen.
- Ze kunnen klankzuivere woorden ontsleutelen zonder eerst de afzonderlijke letters te verklanken.
- Kinderen kunnen klankzuivere woorden schrijven.

Deze tussendoelen hebben betrekking op groep 1, 2 en het eerste deel van groep 3.

Tussendoelen Woordenschat

Woordenschat

- Kinderen breiden gericht hun (basis)woordenschat uit.
- Ze verbreden hun conceptuele netwerken via observaties, onderzoek en ontdekactiviteiten.
- Ze leiden nieuwe woordbetekenissen af uit verhalen.
- Ze zijn erop gericht woorden productief te gebruiken.
- Ze maken onderscheid tussen betekenisaspecten van woorden.

Tussendoelen Mondelinge taal

1. Mondeling taalgebruik

- Kinderen spreken vrijuit.
- Ze gebruiken taal doelgericht in reële contexten.
- Ze zijn in staat hun taalgebruik non-verbaal te ondersteunen.
- Ze zijn bereid volgens de geldende gespreksregels te communiceren.
- Ze hebben een positief zelfbeeld als spreker en als luisteraar.

2. Deelname aan gesprekken

- Kinderen nemen actief deel aan gesprekken in kleine en grote groepen.
- Ze nemen initiatieven tijdens gesprekken.
- Ze verwoorden hun gedachten en denkvragen.
- Ze vervullen de rol van luisteraar en spreker.
- Ze waarderen elkaars ideeën en vallen elkaar niet in de rede.

3. Interactief leren
 - Kinderen kunnen zelf leervragen stellen.
 - Ze breiden hun kennis uit door observatie en onderzoek.
 - Ze gebruiken complexe taalfuncties zoals redeneren, vergelijken en concluderen.
 - Ze geven hun eigen mening.
 - Ze luisteren naar de mening van anderen.
4. Begrijpend luisteren
 - Kinderen kunnen hun aandacht richten en gedurende langere tijd vasthouden.
 - Ze hebben een positieve luisterhouding.
 - Ze begrijpen een (voorgelezen) verhaal of informatieve tekst.
 - Ze kunnen belangrijke en minder belangrijke informatie onderscheiden.
 - Ze kunnen voorspellingen doen en deze al luisterend bijstellen.
5. Vertellen en presenteren
 - Kinderen kunnen een verhaal navertellen.
 - Ze kunnen een persoonlijk verhaal vertellen.
 - Ze rapporteren over hun observaties of ontdekactiviteiten.
 - Ze houden rekening met de luisteraars.
 - Ze gaan in op de reacties van luisteraars.
6. Reflectie op communicatie
 - Kinderen kijken terug op gesprekken.
 - Ze leren hun taaluitingen controleren.
 - Ze vertonen bewust taalleergedrag.
 - Ze snappen dat je verschillende spreek- en luisterdoelen kunt hebben.
 - Ze kennen de geldende beleefdheidsvormen voor communicatie.
7. Reflectie op taal
 - Kinderen reflecteren op het taalgebruik in de groep.
 - Ze leren onderscheid te maken tussen vorm en betekenis van woorden.
 - Ze ontwikkelen een fonologisch bewustzijn.
 - Ze ontwikkelen een fonemisch bewustzijn.

6. De rol van de professional bij taalstimulering

De professional kan kinderen aanzetten tot meer en op eigen initiatief praten door het inzetten van interactievaardigheden. De interactievaardigheden hebben te maken met goed taalaanbod en feedback en met taalproductie stimuleren.

Interactievaardigheden

1. Handelingen verwoorden (eigen handelingen en handelingen van het kind)
Voorbeeld
'Ik doe even de gordijnen dicht, anders schijnt de zon in mijn ogen' of 'Kim schenkt nu de limonade in'.
2. Parafraseren (herverwoorden) en uitbreiden
Het is goed om te herhalen wat een kind zegt, maar dan in een goede vorm of een uiting aanvullen tot een goede welgevormde zin.
Voorbeeld
Als Eva zegt 'Ik vind pasgetti lekker?' reageert juf Els met: 'Vind jij spaghetti lekker? En wat vind je nog meer lekker?'
3. Beurt beschermen
Het is belangrijk om een veilig klimaat in de groep te scheppen: als kinderen in kleine groepjes werken zorg je ervoor dat iedereen durft te praten, beurten van kinderen bescherm je door ervoor te zorgen dat iedereen aan bod komt.
Voorbeeld
'Wat goed van jou, Rick! En jij Noa, wat heb jij gezien?'
4. Meer open vragen stellen
Voorbeeld
'Hoe denk je dat dat komt? Hoe kunnen we daar achter komen? Wat wil jij erover vertellen?'
5. Ruimte scheppen
Door stiltes te laten vallen, krijgen kinderen de kans te reageren. Ook door het geven van luisterresponsen wordt er ruimte gecreëerd voor het kind.
Voorbeeld
'Instemmend knikken of een korte reactie te geven, zoals 'Oh' of 'Mmm', of door verwondering of verbazing te tonen 'Geweldig! Echt waar?'
6. Prikkelende beweringen doen
Voorbeeld
Ik vind spinnen een beetje eng!, zegt meester Jacob, daarna blijft hij een tijdje stil om de kinderen de gelegenheid geven hierop te reageren.
7. Beurt doorspelen
Niet zelf antwoord geven op een vraag of reactie van een kind, maar vragen en beurten doorspelen naar andere kinderen.
Voorbeeld
'Bas zegt dat hij een spin heeft doodgemaakt! Wat vinden jullie daarvan?'
8. De kijk van het kind accepteren
Tijdens een gesprek zoveel mogelijk de gedachtegang van de kinderen volgen. Respecteer hun kijk op het onderwerp, ook als die niet met de werkelijkheid overeenkomt.
9. Ingaan op de inhoud

Door een inhoudelijke vraag of opmerking is het mogelijk om op eventuele probleemsituaties te wijzen en om kinderen tot nadenken te stimuleren. Laat de kinderen daarbij zelf hun denkproces invullen.

Voorbeeld

'Als je nou eens ... zou doen, wat zou er dan gebeuren?'

10. Betekenisonderhandeling

Doorvragen, echte interesse tonen in wat een kind wil zeggen. Erachter proberen te komen wat een kind bedoelt of het kind aanmoedigen om verder te vertellen of het nog eens opnieuw te formuleren.

Voorbeeld

'Wat bedoel je dan, waarom kan een kleine luchtballon niet vliegen?' Ook onderhandelen over vragen of problemen: 'Hoe zit dat dan precies? Waarom zou dat zo zijn?'

7. Kansen grijpen en creëren

Taalstimulering is niet beperkt tot geplande activiteiten. Taal kun je de hele dag stimuleren, maar het is van belang dat je als professional bewust bent van de noodzaak van specifieke taalstimulering en dat je *gouden taalmomenten* herkent.

Gouden taalmomenten

Gouden taalmomenten doen zich vooral voor tijdens:

Dagritmeactiviteiten / dagelijkse routines

Vaste momenten in de groep waarbij de professional direct contact heeft met de kinderen. Bij de kinderopvang horen daar ook de verzorgingsmomenten bij. Vandaar dat hier ook wel gesproken wordt over verzorgings-leeractiviteiten.

Voorbeelden

Binnenkomen en weggaan, eten en drinken, opruimen, vieren van een verjaardag.

Ontwikkelingsspel

Kinderen leren nieuwe woorden door de gesprekken tijdens het spelen. De speelhoeken in de klas bieden hiervoor volop gelegenheid.

Voorbeelden

De huishoek, de schrijfhoek, de themahoek en de constructiehoek.

Specifieke taalstimuleringsactiviteiten

Geplande activiteiten die worden aangeboden met het doel te werken aan taalstimulering en woordenschatontwikkeling.

Voorbeelden

Interactief voorlezen, gesprekken in de kleine kring, ontdekactiviteiten.

Bij interactieve taalstimulering gaat het dus om het herkennen van *gouden taalmomenten* en vervolgens om kansen grijpen, dan wel creëren.

Kansen grijpen

De professional benut situaties die zich regelmatig voordoen om de taalontwikkeling van kinderen te stimuleren en kinderen aan het denken te zetten. Dit kan bij routines of dagritmeactiviteiten zoals eten, drinken, binnenkomen/weggaan en verjaardag vieren. Ook bij spel in de verschillende hoeken, zoals in de ontdekhoek of bij de watertafel, kan de professional meespelen en meepraten, uiteraard zonder het spel van de kinderen over te nemen.

Kansen creëren

De professional creëert in de dagelijkse praktijk zelf situaties of activiteiten om de taalontwikkeling van kinderen te stimuleren. Zij organiseert denkspelletjes of ontdekactiviteiten. Een klein groepje kinderen experimenteert bijvoorbeeld met materialen zoals verschillende potjes en dekseltjes, gereedschap en dergelijke. Binnen deze activiteiten past de professional (interactie)vaardigheden toe om kinderen aan het denken te zetten en taal uit te lokken. Veel activiteiten ontwikkelen tegelijkertijd het denken op het gebied van rekenen en wiskunde, bijvoorbeeld activiteiten met weegschalen, magneten of meetlatten.

8. Een uitdagende speel-leeromgeving voor de ontwikkeling van taal

Door een stimulerende speel-leeromgeving in te richten kunnen de omstandigheden waarin kinderen leren, geoptimaliseerd worden. Een stimulerende omgeving is betekenisvol en uitdagend voor de kinderen. Dat betekent dat er een rijk aanbod is van materialen en activiteiten. Bij een geletterde omgeving mogen enkele onderdelen niet ontbreken in het lokaal.

- Een leeshoek met boekenrekje en boekenmuur
- Pictogrammen en labels met woorden en getallen bij voorwerpen
- Een schrijfhoek
- Een ontdekhoek, een onderzoekshoek, een creatieve hoek en/of een bouwhoek
- Een thematafel of verteltafel
- (Opbergmogelijkheden voor) gezinsportfolio's

Aanvullend voor groep 1 en 2:

- Een lettermuur en cijfermuur
- Een klassenkrant
- Fotoboeken van belangrijke gebeurtenissen en routines door het jaar heen
- Een klassendagboek

Bij het inrichten van de ruimte is het (onder andere) belangrijk om gebruiksvoorwerpen op ooghoogte te plaatsen, de leeshoek zo in te richten dat kinderen kunnen 'lezen' en de schrijfhoek uit te rusten met verschillende schrijfmaterialen. Om kinderen al vroeg in aanraking te laten komen met geschreven taal, is het goed om de verschillende materialen en hoeken in het lokaal te labelen. Daarbij is het ook belangrijk dat de omgeving voortdurend mee verandert met het thema waarmee gewerkt wordt. Het thema bepaalt dus in grote mate de aankleding van de (verschillende hoeken in de) ruimte. Door materialen rond het thema terug te laten komen in diverse hoeken, wordt ondersteuning aangeboden bij het leren van nieuwe woorden, uitlokken van gesprekken et cetera (Elsäcker e.a., 2006).

Daarnaast is het raadzaam om kinderen spullen van thuis mee te laten nemen. Op die manier kan een woord in meerdere contexten en ook in de eigen taal worden herhaald.

Voorbeeld

In de huishoek staat naast een Nederlandse theepot ook een Turkse theepot.